

Zalatnay István

## Liturgia és teátrum — nagyszombati találkozás\*

I.

*Zalatnay István (Budapest) református lelkész,  
az Erdélyi Gyülekezet vezető lelkésze.*

Jómagam a teátrum világáról nem tudok többet annál, mint egy átlagos, irodalomkedvelő értelmiségi. Ezért az, amit mondandó vagyok, színházi szakemberek számára néhol óhatatlanul naivnak, néhol akár számárságnak fog tűnni. Őtőlük jó szándékú megértést kérek — mint ahogy a liturgia jelen lévő szakembereitől ugyanezt, ha a színháziaktól hasonlót fognak tapasztalni.

Azért merek ilyen defektus ellenére is megszólalni, mert az elmúlt években életem egy igen fontos része e két világ találkozásához kapcsolódott. Gyülekezetemben másfél évtizede tartunk teljes éjszakás húsvéti vigíliát, elsősorban régi liturgiai hagyományok felelevenítésével. Az éjszaka négy részre tagolódik, melyek rendre a nagycsütörtöki, nagypénteki, nagyszombati, s végül hajnalban a húsvéti tematikát követik.

A nagyszombati résszel volt a legtöbb nehézségünk. Egyrészt éjszaka 3 óra tájt már és még kimerült az ember; másrészt alig van bibliai történet, amelyre ráépülhet a liturgia, harmadrészt az egyik legfontosabb és jó értelemben hatásos szimbólum, a gyertya itt hiányzik. (Az első két nokturnus alatt fokozatosan oltódik el 72 gyertya, hogy nagypéntek záróaktusaként a Krisztust jelképező nagy húsvéti gyertya is kivitessék a templomból és elrejtessék, ahogy Jézus a sírba.) Szóval: fáradtság, kevesebb élmény, alig megfogható tartalom — ilyenkor rendszeresen erejét veszítette az ünneplés.

Három éve kapcsolódott be a vigília előkészítésébe Urbán Gyula atyai jóbarátom. Sok jó megfigyelésén, tanácsán túl igen intenzív párbeszéd eredményeként a nagyszombati rész jelentősen átalakult. A másfél óra meghatározó első fele nem a templomban történik, hanem annak előterében, a *pronaos*-ban. Hiszen a templom Krisztus távozásával bezáródott — sőt talán meg is szűnt. Isten nélkül nem lehet istentiszteletet tartani.

A templomajtó előtt pedig olyasmik történnek, amik egy templomi liturgiában elképzelhetetlenek. A liturgia egyes résztvevői sírásókká válnak, akik behoznak —az egyébként urnatemetőként funkcionáló— épületszárnnyból egy a teljes szétesés határáig szétkorhadt ajtót (két hónapos keresés után Pesttől 40 km-re találtunk megfelelőt). És azután nehéz léptekkel bejön négy asszony egy-egy teknővel, letérdelnek, és szimbolikusan mosni kezdik a halottas ágygá vált ajtót. Az —erdélyi protestáns gyakorlatban is néhol a XX. századig megmaradt— gregorián Jeremiás-síralmak éneklése közben a sírásók a másik épületszárnnyból,

\* A Nemzeti Színházban *Dráma és Liturgia* c. konferencián 2016. május 7-én tartott előadás nem publikált szövege.

ahol történetesen egy kopjafagyűjtemény lelt otthonra, behoznak egy picit, kisgyermeki testre emlékeztető kopjafát, és leteszik a megtisztogatott halottas ágyra. Az asszonyok pedig nekikezdenek siratni, egyszer-egyszer torpanva csak meg, amikor felhangzanak a háttérből Jézus búcsúbeszédének részletei.

## II.

Liturgia és teátrum világának ilyen találkozási olyan közeget teremtett, amelyben valósággal kavartak az érzések, gondolatok. Nem csak kettőnk, illetve Bódiss Tamás egyházzenei csatlakozásával hármunk között voltak inspiráló beszélgetések. Többek, elsősorban a liturgiában leginkább otthonosan mozgóknak számára felkavaróvá vált a változás. Volt, hogy valósággal forrtak az indulatok. Ahogy Brüsszelben vitatják az uborka megengedhető görbületének mértékét, úgy csatározunk akörül, hogy amikor Jézus búcsúbeszédei már nemcsak belülről, az emlékekből szólalnak meg, hanem mintegy kívülről is, akkor az asszonyoknak hány fokban szabad fejüket megmozdítaniuk, hogy még ne „eljátsszanak valamit”, vagyis, hogy ne lépünk ki visszavonhatatlanul a liturgia világából.

Ha azonban az inspiráló élményt józan végiggondolás követi, inkább szkeptikussá válunk. Egyre világosabban látjuk a hatalmas távolságot a két világ között — még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy természetesen mindkét világ önmagában is roppant gazdag, tele ellentétes törekvésekkel, elképzelésekkel. Merthogy: a színház mindig valamilyen elemi erejű élményt akar kiváltani: katarzist — még ha az utóbbi kifejezés határai jelentősen ki is tágultak újabban. A liturgiának ez nem célja — legföljebb néha egy-egy embernél esetlegesen bekövetkező járulékos következménye. Nem véletlen: hiszen a színháznak az alapegység a konkrét előadás — a liturgia viszont a rendszeres hitgyakorlás világa. (Azért az, aki egy előadást negyvenszer néz meg, az nem egészen komplett — az viszont, aki egy évben nincs ott legalább negyven vasárnap a templomban, nem komplett keresztyén.)

De a különbségek ennél még mélyebbek. A liturgia folytonosan ismételi: szavakat, mozdulatokat, lelki rezdüléseket, és csak az objektív és szubjektív állandóság világából fakadhat fel alkalmasint a prédikációk aktualizálása. A színházi előadás egyedi történés. Már egy színrevitel is az — még akkor is, ha a rendező alázattal tekint a színre vitt drámára. Az istentisztelettel végső soron mindig az egyetlen, örök mennyei istentiszteletbe akarunk belépni — a színházi előadással részt kívánunk venni a még sosem voltak, a holnapnak a megteremtésében. A liturgia végső soron anyanyelvtanulás: az emberi létezés legkülönbözőbb szintjeit magába foglaló nyelvnek: szavaknak, szimbólumoknak, mozdulatoknak és azokhoz tartozó lelki alapmozdulatoknak a begyakorlása — a teátrum egy meglévő nyelv használata, és persze határainak feszegetése. Az egyik teremti a nyelvet, a másik beszél azon.

## III.

Liturgia és teátrum valóban két távoli világ. Úgy tűnik azonban, hogy jó ideje egyre intenzívebben érdeklődnek egymás iránt. Legtöbbször persze elég kiábrándító színvonalon. A liturgia —remélve, hogy kicsit hatékonyabbá válhat általa— átvesz különféle eszközöket; sajnos rendszerint a színház legtágabb definíciójából is alulról kipotyogó show-műsorok világából. A színház pedig —amikor már a legextrémebb szexuális praktikák imitálása is hidegen hagyja a közönséget— szakrális utalásokkal próbál izgalmat generálni.

De vannak ennél komolyabb kísérletek is. A liturgiaértelmezésben ma már szinte közhely, hogy a liturgia alapvető jellemzője annak drámaisága. Katolikus oldalon a két világháború között fogalmazódott meg feltűnést keltő új tételként az, hogy a mise alapvetően misztérium-dráma. De mára az orthodoxia ön-, illetve istentisztelet-értelmezésében is magától értődőnek tűnik hasonló kijelentés. Ennek részigazsága kétségtelen — csakhogy elfogulatlanul szemlélve épp annyi minden szól ellene, mint mellette. Nem véletlen, hogy korábban senki nem igen gondolt arra, hogy így közelítse meg az istentiszteletet. A magam részéről abban biztos vagyok, hogy ha a liturgia a dráma analógiájára akar átfarmálódni, azzal ön-kasztrációt hajt végre.

És másrésről: a teátrum világában is erőteljesen van jelen az a szemlélet, amely a teátrumot par excellence a szakralitás irányában látja nyitottnak. Biztos, hogy ebben is jó adag igazság van, hiszen ha a színház az emberi létezés alapvető kérdéseivel foglalkozik, akkor nehezen is kerülheti el, hogy párbeszédbe ne kerüljön a vallással, amely az emberi létezés hajnala óta ezeknek a kérdéseknek a legtermészetesebb otthona. Ez az igazság azonban, ha nem tévedek, éppen úgy és annyira relativizálható, mint a liturgia drámaiságára vonatkozó.

Úgy gondolom, az egymás iránti vágyakozásban a pozitív érdeklődésnél még nagyobb szerepet játszik a negatív: a kétségbeesett útkeresés. Mintha mindketten egyre bizonytalanabbul, rosszabbul éreznék magukat saját bőrükben és ezért elkíváncsoznának más tájakra. Ezért vannak mindkét oldalon sokfelé mutató, de gyökereiket tekintve hasonló törekvések; hogy meg- vagy még inkább visszaszerezni lehessen valamit abból, ami elveszett: az igazi életjelentőséget, a saját hivatás értelmének evidenciáját, az egészséges lélegzést.

Mindkét félnek úgy tűnik: belül már nincs honnan merítenie, minden lehetőség végigpróbáltatott, a falak pedig egyre szorosabban záródnak körénk. Akkor hát jöjjön valaki más, valaki még ki nem ismert, a kiszámíthatatlan. Vagyis hát, várjuk a barbárokat — mint a bizánci udvarban ama nevezetes Kavafisz-versben. Nyújtogatjuk a nyakunkat a *limes*-ünk falai fölé, hátha jönnek, hátha történik végre valami. És nem vesszük észre, hogy a másik épp oly gyámoltalanul, gyermeki reménnyel vár bennünket. Papok a színészeket és színészek a papokat. Tragikus félreértésben.

## IV.

Akár tragikus, akár komikus hangszerelésben, de való igaz: egyikünk sem éri magát igazán jól a bőrében. Persze ezzel semmi különöset nem mondtunk. Ugyan ki állítja magáról manapság az ellenkezőjét? Ha mégis indokolt, hogy éppen e két világ, liturgia és téátrum között különleges kapcsolatok szövődjenek, akkor annak valami más alapja is kell, hogy legyen. A magam részéről úgy találtam, ha azt kezdjük el vizsgálni, mennyi minden hasonlóság van közöttünk, bosszúsan fogjuk tapasztalni, hogy inkább a különbségek szembeötlőek. Van azonban egy olyan külső nézőpont, amely egész furcsa, valóságos iker-testvéri viszonyban lát kettőnket.

A XX. század egyik erőteljes és figyelemre méltó eredményeket produkáló filozófiai irányzata volt az ún. beszédaktus-elmélet, amely egy időben intenzíven foglalkoztatott. Sajátos módon elsősorban nem a megismert számos jó gondolat ejtett rabul, hanem egy logikus, de nekem megdöbbenő megállapítás.

Ez az irányzat, szakítva azzal a hosszú hagyománnyal, amely úgy gondolta, hogy a nyelv tükrözi a valóságot, azt hangsúlyozza, hogy sokkal inkább formálja azt. A szavakkal ugyanúgy cselekszünk, ahogy a kezünkkel. Először csak bizonyos sajátos megnyilvánulási formákat tekintettek „performatív aktusoknak”, majd általánossá téve ezt a szempontot azt fogalmazták meg, hogy minden nyelvi megnyilvánulásunk cselekvés: az is, amikor, mondjuk, egy egyszerű ténymegállapítást teszünk. Merthogy amögött is konkrét cselekvési szándék van a beszélő részéről. Minden beszéd igazából cselekvés — már eltekintve egy-két kivételtől. Ilyen kivétel az, amit a pap tesz a liturgiában, meg amit a színész a színpadon. Az nem igazi nyelvhasználat, hanem —tessék csak figyelni!— parazita nyelvhasználat: parazita. Merthogy az, aki beszél, nem azt mondja, ami neki éppen eszébe jut, hanem egy szájába adott szöveget, Úgy tesz, mintha beszédaktust hajtana végre, valójában azonban csak élösködik. Amit tesz, az csak halvány-hazug utánzása az igazi beszédnek.

Logikus; nem? Csak persze nekem mint lelkésznek a legelemibb élettapasztalatomnak mond ellent az, hogy ne lenne igazi cselekvés az, amit liturgikus szöveget mondva teszek. És alighanem egy színészt is nehéz lenne meggyőzni arról, hogy az, amit ő tesz este 7-től 10-ig a színpadon, az még az állatvilágnak is csak a legkezdetlegesebb lényekre emlékeztető nem-cselekvés, ellenben amikor —a szerep jellegétől és, már bocsánat, de a rendező elmebájának aktuális stádiumától függően 2–6 kilóval könnyebben— lejön a színpadról és azt mondja a büfében, hogy „Jucika, drága, kérek szépen két sonkás szendvicset meg egy Túró Rudit — nos, hogy akkor az ember szabadságához és méltóságához illő, igazi cselekvést hajt végre.

Hát, mi is akkor a helyzet velünk, parazitákkal? Arról van szó, hogy valóban parazita nyelvhasználat a papé meg a színészé — egy bizonyos létfelfogás, ha tetszik, ontológia felől nézve. Akkor, hogyha úgy gondoljuk —ahogy a modernítésben két-háromszáz éven át—, hogy igazából csak az egyes ember létezik; meg még inkább, ha úgy véljük —ahogy a posztmodernítésben—, hogy azok

sem, csak dolgok és szavak, avagy individuális mentális állapotok. Mindaz, ami annál átfogóbb vagy magasabb szintű valóság lenne, tévedés, illúzió. Nincs most mód arra, hogy belemenjünk abba, hogyan születik meg ebből a felfogásból a szabadságnak egy olyan fogalma, amely a szabadság minden korábbinál totálisabb felszámolását teszi lehetővé. Nekünk itt most az fontos, hogy mi ketten együtt, jól megindokoltan, illegitimnek nyilvánítottunk. Rendszer-idegenekké váltunk a világban.

Azok a „nagy valóságok”, amelyek —bármily sokféle variációban is, de— mindkettőnknek létfeltételt, egyáltalán a megszólalás lehetőségét jelentik, en bloc törvényen kívül lettek helyezve: nincs idea, nincsenek értékek, nincs leleplezése sem a hazugságnak, hiszen igazság sincs, nincs nagy narratíva, nincs mélység és nincs magasság. Mindez megszűnt létezni — azért, mert meghalt maga az Isten.

## V.

Az Isten haláláról másfél évszázaddal ezelőtt kezdtek el beszélni. Persze a legérzékenyebb lelkűek. És ezért sokáig lehetett azt remélni, hogy ez túlzás, hogy túlegzaltált emberek belső lelki állapotának kivetülése.

Ma már nem vigasztalhatjuk magunkat ezzel: az, hogy Isten meghalt, prózai ténymegállapítássá vált; ami kiszámítható, ami leolvasható a világ ábrázatáról. Halottá kell nyilvánítanunk, mert a sok rossz, amit teszünk, olyan egyszerűen levezethető szociológiai-gazdasági összefüggésekből. A kevés jó pedig — az emlékekből: az Istenre emlékezés édes nosztalgiájából.

Persze először sokan örvendeztek e hír fölött, mert azt gondolták, hogy a „Meghalt a király — éljen a király!” mintájára eljött az ideje valami új istennek: az övének vagy legalábbis — hát legalábbis... Azután az idő múlásával egyre furcsább ábrázatú isten érkezésével is kiegyezett volna az ember. A végén megtette volna már az ördög is — csak jöjjön már!

Az Istennel azonban meghalt az ördög is. Ahogy meghalt az ember is — már amennyiben nem tekintjük az emberi élet jelének azt, hogy néha sonkás szendvicset meg Túró Rudit kérünk.

Márpedig, ha valóban meghalt az Isten, akkor Róla kell beszélni. A művészeknek, a színháznak is. Akkor semmi más nem fontos. Nem azért, mert mindig mindenkinek az Istenről kell beszélnie. Most kell mindenkinek az Istenről beszélnie. Azért, mert meghalt. (Egy családban sem mindig ugyanarról beszélünk; de ha gyász van, akkor az elhunytáról kell.) A színháznak azért kell az Istenről beszélnie, mert ha ma nem róla beszél, akkor hazudik. Az emberről hazudik — saját magáról is hazudik.

Aki beszélni akar, annak csak ez lehet a témája: vagyis minden parazitának. Természetesen máshogy beszél egyikőnk, s a másikunk. Az Egyház dolga elsősorban az, hogy emlékezzen; emlékezzen arra, amikor még élt az Isten. A művészeké pedig az, hogy sirassák az elhunytat.

Valahogy úgy, ahogyan az húsvéti vigíliánkon történik. Amikor vannak, akik ugyanúgy énekeljük, recitáljuk a zsoltárokat, mint a nagycsütörtöki és nagy-pénteki nokturnusban — és vannak, akik ravatalt készítenek meg siratnak. Más a kettő, és mindkettő szükséges — de a kettő csak együtt végezhető. Csak azt lehet siratni, akire emlékezünk. És csak arra emlékezünk, aki nincs ott — legfőképpen, ha meghalt. Ehhez kell találkoznia liturgiának és teátrumnak. A már nem egészen liturgiának és a már nem egészen teátrumnak. A találkozás ideje nagyszombat. A helye pedig a templom előcsarnoka. Ez az, ameddig most vissza kell, hogy menjenek a csepűrágók. És —legalább— eddig sodródni ki a szent öltözeiküktől megfosztott papok, akik közül elment Krisztus. A halálba.

## VI.

És azután? És azután „No buts”; semmi de. Nincs zárójelbe tétele az Isten halálának. Nincs szép vagy ügyes dramaturgiai feloldás. Mert az lenne a legnagyobb gyalázat: a megölt Isten arcába hazudni. Megbocsáthatatlanabb bűn, mint az élő Istennek hazudni.

Szóval, mindenféle tiszteletű hölgyek és urak: ne tessék a múzeum legporosabb sarkában dűnnyögve úgy tenni, mintha a házak tetejéről kiáltanák szét az igazságot! Ne tessék ágyban, párnák közt nyavalyogva azt vizionálni, mint ha éppen most folyna ki a vér ifjúi szívükből a harc mezején!

És másrészt, rangos művész hölgyek és urak: ne tessék menekülésként polgárpukkasztó blódségekkel szórakoztatni magukat, sem pedig hülye lebernyegekbe öltözve ijesztgetni a kisgyerekeket és más ártatlanokat!

Ott kell lenni, ahol vagyunk. Most ezt a tájat kell bejárni legkisebb zugáig. Ezt kell —kinek mi adatott— jéghideg értelemmel feltérképezni, testtel és lélekkel belehemperedni, vagy minden más mozdulatot kordában tartva szakadatlan imádságban szemlélni.

Ez biztos, hogy tetszene az Istennek. Egyedül ez. Semmi más nem biztos. Nem kiszámítható. Végre nem kiszámítható.

Lehet, hogy soha többé nem változik a táj. És az is, hogy csak még kietlenebbé tesszük. Az Istent sirató színház és az Isten sírjánál továbbimádkozó Egyház talán csak mélyebbre teszi a sebet. Nekünk akkor is ezt kell tennünk!

Te pedig, Uram, mentsd meg magad tőlünk — kérünk téged...